

ANADOLU'DA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ (1906-1912): GENEL BİR ÇERÇEVE

Halil AKKURT*

THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS IN ANATOLIA (1906-1912): A GENERAL FRAMEWORK

Öz

II. Meşrutiyet'in ilanı için yapılan baskı büyük ölçüde Balkanlardan gelse de, Anadolu'da meydana gelen ayaklanmalar da II. Meşrutiyetin ilanına giden süreçte etkili olmuştur. Bu çalışmada öncelikle, nedenleriyle birlikte söz konusu ayaklanmalara göz atılmakta ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) hükümete karşı oluşan isyan ve huzursuzluklardaki tutumu ve rolü ele alınmaktadır. Sonra, II. Meşrutiyet'in ilanından 1912 yılındaki seçimlere kadar geçen süre içerisinde İTC'nin Anadolu ile olan ilişkilerinin nasıl olduğuna dair genel bir çerçeve çizilmektedir. Bu çerçevede Anadolu'da "hürriyet" algısı da ele alınmakta ve kabaca toplumsal dönüşümün izleri ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Ayaklanma, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), II. Meşrutiyet'in İlanı, Hürriyet

Abstract

Although pressures for proclamation of Second Constitution essentially came from Balkans, upheavals that occurred in Anatolia was also influential on the process leading to proclamation of Second Constitution. This study primarily examines these upheavals and their causes and analyses the attitude and role of the Committee of Union and Progress (CUP) in the revolt and unrest against government. Thereafter, a general framework is drawn about how the CUP's relations with Anatolia was during the period from proclamation of Second Constitution to 1912 elections. In this framework, perception of "liberty" in Anatolia is also examined and broadly the traces of social transformation is tried to be revealed.

Keywords: Anatolia, Upheaval, the Committee of Union and Progress (CUP), Proclamation of Second Constitution, Liberty.

* Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, e-posta: halil.akkurt@yahoo.com

1. Giriş¹

Çalışmada, Anadolu’da İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1906 ile 1912 tarihleri arasında ele alınmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı vesilesiyle dönüm noktası olan 1908 yılı, öncesi ve sonrasıyla, çalışmanın iki bölümden teşekkül etmesini sağlamıştır.

Bir taraftan çeşitli gerekçelerle Anadolu’da ayaklanmaların başladığı; diğer taraftan “hürriyetin ilanı” için mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin – ve daha genel anlamda Jön Türklerin – Anadolu’da örgütlenme çabalarının ağırlık kazandığı 1906 yılı, başlangıç noktası olarak alınmıştır. 1906-1908 yılları çalışmanın birinci bölümünü oluşturmuş, 1906 yılından II. Meşrutiyet’in ilanına kadar olan süreç ele alınarak, ilana sebebiyet veren hareketin Anadolu etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Anadolu’daki huzursuzluk ve ayaklanmalara neden olan etkenler, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Anadolu’ya yönelik ilgisi ve burada örgütlenme çabasıyla ayaklanmalardaki rolü bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölüm, II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte yüksek bir sesle dillendirilen “hürriyet, eşitlik, kardeşlik” sloganlarının artık duyulmaz olacağı 1912 yılı seçimlerine kadar olan döneme ayrılmıştır. Cemiyet’in

¹ II. Meşrutiyet’e giden süreçte ve sonrasında Anadolu’yu mercek altına alan birkaç önemli çalışma bulunmaktadır. H. Zafer Kars tarafından yapılan çalışma (Kars 1997. Kitabın ilk baskısı “Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu” adıyla aynı yayınevi tarafından 1984 yılında yapılmıştır) çeşitli birincil kaynakları kullanması bakımından önem taşır. Yer yer çeşitli çekinceler ortaya koymasına rağmen, Kars’ın temel iddiası II. Meşrutiyet’in ilanındaki en önemli etkenin Anadolu’daki halk ayaklanmalarının kazandırdığı ivme olduğudur. Alandaki bir diğer çalışma Aykut Kansu’ya aittir (Kansu 2006. Kitabın ilk baskısı 1995 yılında yapılmıştır). Çalışmasındaki yabancı arşiv kullanımıyla dikkat çeken Kansu da Kars’a yakın görüşlere ulaşır ve II. Meşrutiyet’in ilanı halkın talebinin bir neticesi olarak görerek onu bir devrim olarak nitelendirir. Kudret Emiroğlu’nun çalışması ise II. Meşrutiyet’in ilanın Anadolu’da yarattığı etkiyi gözler önüne sermeye çalışır (Emiroğlu 1999). Sözünü ettiğimiz ilk iki çalışma metodolojik sorunlar barındırdığı gerekçesiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır (Konuyla ilgili tartışmalara ilişkin bir özet için bkz: Kendirci, 2009, s. 11-20). Biz bu tartışmaların dışında kalarak, Anadolu’daki halk hareketlerinin de II. Meşrutiyet’in ilanında etkili olduğunu söylemeye çalışıyor ve II. Meşrutiyet’in ilanına giden süreçte ve sonrasında Anadolu’ya ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Anadolu’yla olan ilişkisine dair genel bir çerçeve çizmeyi amaçlıyoruz.

birliktelik siyasetinin yerini sopaların alacağı tarihe kadar uzanan bu dönem, ayrı bir bölümlendirmeyi gerekli kılmıştır. Bu bölümde, Anadolu’da “hürriyet” algısı üzerinde durulacak ve II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası perdenin arkasından çıkarak görünür hale gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Anadolu ile kurduğu ilişkilere yer verilecektir.

2. II. Meşrutiyet Arifesinde Anadolu, Anadolu’da Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906 – 1908)

Eski ekonomik ve toplumsal yapıların bozulduğu ve siyasal yapıların artık varlığını sürdüremediği Rusya, Çin ve İran ve Osmanlı İmparatorluğu’nu da içine alan bir bölgede “1880’den 1914’e kadarki yıllar, devrimin sürekli bir olasılık olarak var olduğu, hatta fiilen yaşandığı bir devrim çağı idi.” (Hobsbawm 1999, 299-300) Bu devrim çağında Osmanlı İmparatorluğu’nun II. Meşrutiyet’e giden serüveni gerek “basit bir ekonomik bunalım ve arkasından gelen olaylar dizini[ninden]” (Kansu 2006, 33) gerek asker ve sivil modernleşme yanlısı bürokratların çabalarıyla örgütlenerek hiçbir halk desteği olmadan başarıya ulaşmış bir hareketten ibaret görünmemektedir (Kansu 2006, 36).

II. Meşrutiyet’in ilanı büyük ölçüde Kanun-u Esasi’nin yeniden tatbikinin sağlanması için Niyazi ve Enver beylerle simgeleşmiş olan Makedonya’daki isyanların ve çeşitli İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) şubelerinin Yıldız’a gönderdiği telgrafların bir neticesi olarak görülmektedir. Oysa bu döneme kadar Anadolu’da da kimi zaman yerel kimi zamanda merkezi otoriteye karşı kendini halk ayaklanması olarak gösteren birçok huzursuzluk meydana gelmekteydi ve bu halk ayaklanmaları meşrutiyetin ilanına giden sürecin zeminlerinden birini oluşturmaktaydı. Dönemin “hürriyetperverlerinden” olan ve Erzurum ayaklanmaları sırasında sürgün bir asker olarak burada bulunan Hüsamettin Ertürk’ün ifadesi durumun mahiyetini gözler önüne serer (Ertürk 1969, 67)²:

“Meşrutiyeti memlekette yeniden tesis etmek azmiyle, hürriyetperver arkadaşlarla beraber çalıştığımız günlerde, içimizden ben de diğerleri gibi

²Benzer bir ifadeye Ahmet Bedevi Kuran’da da rastlanır. Kuran, isyanı hazırlayanların memleketin diğer hürriyetçi bölgeleri ile işbirliği yapma ve ortak faaliyette bulunma imkânı bulabilseler, belki de meşrutiyetin ilanına o tarihte yol açılması olasılığından söz eder. Bkz: Kuran 1948, 221.

sürgüne mahkum edilmiş, Erzurumun yolunu tutmuştum. Oraya vardığım zaman Erzurum kaynaşan bir gençlik ve zabitan kütlesiyle karşılaşmış, âdeta orada bulunan Vali Arnavud Abdülvahhab Paşa, Örfü İdareyi ilân etmemiş, Erzurumlu vatanperverleri Sinop kalesine sevketmemiş olsaydı, Erzurum hürriyetin ilânı şerefini, Manastır ve Selaniğin elinden almış olacaktı.”

2.1 Anadolu’da Huzursuzluk ve Ayaklanmalara Neden Olan Etkenler

20. yüzyılın başına gelindiğinde Anadolu’da şehirler yoksulluk içindeydi ve köylünün durumu da ondan iyi değildi. Yerasimos’un ifadesiyle “Osmanlı İmparatorluğu kişi başına düşen verginin en düşük olduğu ülkelerden biri[ydi], ama bu Türk köylüsünün dünyada sırtına en fazla vergi yükü binen unsurlardan biri olmasına engel değil[di]” (Yerasimos 1976, 910). 1906’da başlayan büyük çaplı ayaklanmaların hemen öncesinde “şehir aç, köy aç, ordu aç ve çıplaktı” (Türkdoğan 1987, 27)³. 1907 başında yaşanan şiddetli kış bütün mal çeşitlerinde fiyatların yükselmesine sebep olmuş ve sonrasında baharda yaşanan kuraklık tahıl hasadını normalden yarı yarıya azaltarak halkı açlık tehlikesiyle baş başa bırakmıştı (Quataert 1993, 52-59). Bu koşullarda Anadolu’nun çeşitli yerlerinde zaman zaman gerçekleşen ayaklanmaların temel nedenleri olarak ağır vergiler ve bunların üzerine yenilerinin eklenmesi, yerel yöneticilerin yaptığı yolsuzluklar ve Doğu Anadolu’daki Hamidiye Alayları’nın kitleler üzerindeki baskıları karşımıza çıkmaktadır (Kars 1997, 22).

Osmanlı yönetimince 4 Ağustos 1904’te “Ağnam Vergisi” kaldırmış, ancak yerine aynı tarihten başlamak üzere tüm ehil hayvanları için alınacak olan “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü” ile şehir ve köy halkı ayırmaksızın herkesin gelir düzeyine göre alınacak “Şahsi Vergi” koyulmuştu (Demirel 1990, 39-40). Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü’nden elde edilen gelir Rumeli vilayetlerinin düzen ve idaresini sağlamak için ayrılmış, diğer vilayetlerden elde edilen gelirin ise askeri malzeme alımı için merkeze aktarılması kararlaştırılmıştı (Yılmaz 2011, 124). Daha sonra üzerinde çeşitli değişiklikler yapılan “Şahsi Vergi”nin servetleri çok dikkate alınmadan üç sınıfa bölünen erkek nüfustan sırasıyla dört yüz, iki yüz ve otuz beş kuruş olarak alınması kararlaştırılınca,

³ Bu bilgiler Orhan Türkdoğan’ın belirtilen çalışmasında “1904 Erzurum İsyanı Hatıraları” başlığıyla yayınlanan Münip Yıldırğan’ın hatıralarına aittir.

kamuoyunda verginin adil olmadığı yönünde bir kanaat oluşturacaktı (Yılmaz 2011, 125).

Vergilerin yanı sıra fiyatlar da inanılmaz derecede artıyor, ancak bir kesim maaşlarını dahi alamıyordu. 1906'nın sonuna doğru ülkenin çeşitli yerlerinde ve özellikle Anadolu'nun ücra köşelerinde gecikmiş olan aylıkların dağıtımını sağlamak için asker yer yer ayaklanmaya başladı. Yöntemin sonuç verdiği görüldükçe uygulayanların da sayısı arttı. Askerlerin maaşlarını zamanında alamaması rutin bir olgu olsa da bu denli yaygın bir ayaklanma dalgası ilk kez ortaya çıkıyordu (Ramsaur 2007, 154; Coşar 1973, 378-379). Daha 1902'de dört bin çiftçi kökenli asker İzmir'de şehri yağmalamıştı. Askerin ayaklanması 1907 Ekiminde İstanbul'da görülmüş, 1908 başlarında tekrar İzmir'e ve sonra Suriye'ye kadar sıçramıştı (Ramsaur 2007, 154; Kırmızı 2007, 172).

II. Abdülhamid zamanında Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak, Rus ve İngiliz tehdidine karşı hazır birlik bulundurmak ve Doğu Anadolu'da yeni bir denge kurarak merkezi otoriteyi güçlendirmek için Kürt aşiretlerinden müteşekkil askeri bir güç olarak kurulan "Hamidiye Alayları"nın (Kodaman 1979, 438-439) baskıları da halkı bezdirmişti. Doğu Anadolu'daki ayaklanmalarda bu birliklerin zulüm ve zorbalıklarının etkisi olmuştu (Kars 1997, 24; Kansu 2006, 50; Kutlu 2004, 94).

Anadolu'daki huzursuzlukların kendisini ayaklanma ve -daha da önemlisi- örgütlü bir ayaklanma biçiminde göstermesinde İTC'nin rolü olduğuna dair belirtiler bulunmaktadır. Aşağıda ele almaya çalışacağımız bu belirtiler bir yana, İTC'nin bu konudaki niyetine ilişkin veriler de bizi bu düşünceye sevk etmektedir. İTC, yurttaki kurulan merkez ve şubelerin etkisiyle 1906 ortalarına doğru, daha önce aleyhinde bulunmuş olduğu ayaklanma çıkararak amaca ulaşma düşüncesinde değişiklik yapmıştı (Bayur 1983, 12). 25 Mart 1906 tarihli İTC beyannamesi ise ayaklanmalardaki İTC rolünün bir program dâhilinde gerçekleşmiş olabileceğini akla getirmektedir. İlgili beyannamede Anadolu'da şubeler oluşturmanın elzem olduğu vurgulanıyor ve bu konuda çeşitli talimatlarla bulunularak yönlendirme yapılacağı ifade ediliyordu (Kuran 1948, 196).⁴ Gösterilen çabayla birlikte 1907 başlarına gelindiğinde,

⁴ "Buradaki merkezi cemiyetin sureti teşekkül ve gayreti faaliyeti ne derece olursa olsun sarfedilecek emekten istifade edilmesi dâhilindeki vatandaşlarımızın sa'yi gayretlerine, azmü cesaretlerine tabi bir keyfiyet olduğuna zerre kadar

amaçları sadece padişah değişikliği sağlamak değil meşrutiyeti kurmak olan İTC, hasta haldeki II. Abdülhamid'in ölmesi halinde dış bir destekle kargaşa çıkarmayı amaçlayan Rum ve Ermeni cemiyetlerini kaygılandırarak şekilde yurt içinde ve dışında on yedi şube sayısına ulaşmayı başarmıştı. Aynı dönemde Prens Sabahaddin de cemiyetinin taşrada örgütlenmesi gerekliliği üzerinde duracak, ancak İTC ile karşılaştırılacak ölçüde başarılı olamayacaktı (Bayur 1983, 55-58).

İTC'nin yurt içi teşkilatında iki tip şube oluşmaktaydı. Birinci tip şubeler, yukarıda da sözü edildiği üzere, İTC'nin bizzat ileri gelen şahıslarını göndererek kurdurduklarıydı. İkinci tip şubeler ise "Cemiyetin o bölgede bir şube oluşturma gayretinden tamamen bağımsız olarak" ilgili bölgelere sürgün olarak gönderilen kişiler tarafından kurulanlardı. İkinci şubeye örnek oluşturanlar çevre şartları el verdiği ölçüde, askeri birliklerin bulunduğu yerlerde kayda değer etkinliklerde bulunacaktı (Hanioglu 1986, 194-195). Ramsaur'un ifadesiyle "Abdülhamit'in yıllardır Anadolu'ya siyasi sürgün olarak gönderdiklerinin, hükümeti halkın gözünden düşürmekte oynadıkları rol çok [önemli]" olacaktı (Ramsaur 2007, 155).

Diğer taraftan, başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'da gerçekleşen ayaklanmalarda komşu ülkelerde gerçekleşen devrimlerin de etkisi bulunmaktaydı. İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev'in "Kafkasya'da doğup başlayan ihtilâlcî hareketler, geçen yıl, Erzurum ilinde etkisini gösterdi" (Petrosyan 1974, 236) demesi başlı başına bu etkinin doğrudan bir kanıtı olarak gösterilemezse de; İTC tarafından Erzurum ve Bitlis'te gerçekleşen ayaklanmaların Suriye'de de gerçekleşmesinin temenni edilmesi ve dahilde muntazam bir teşkilat oluşturulabilirse, Rusya'da ve İran'da olduğu gibi Türkiye'de de yakında meşrutiyetin ilanına imkan

şüphe yoktur. Bunun için evvel beevvel dahilde muktadir şubeler tesisi elzemdir. Şimdiye kadar lehülhamd dahilde birkaç yerde şube tesisine muvaffak olduk. Bulduğunuz mahalde şube teşkilatını ise tamamen uhdei hamiyet ve dirayetinize terk ediyoruz. Vehlei ulada bu teşkilatı umuru azimededen görerek duçaru tevahhuş ve nevmidi olmayınız. Bizim sizde bulduğumuz meziyyatı şahsiye ve iktidarı zatiye böyle bir işin uhdesinden gelmeğe maa ziyadetin kifayet edeceğine eminiz. Ve bu hususta size talimat ve tafsilatı lazımede bulunulacaktır." No:1 "Paris, 25 Mart 1906 - Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Umuru Dahiliye Şubesi memuru Dr. B. Server" imzasıyla.

doğacağıının ifade edilmesi (Kuran 1948, 236)⁵, en azından meşrutiyetin ilanının taşıyıcılığını yapacak olan İTC yönetiminin komşu ülkelerdeki devrimci hareketlerin farkında olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Abdullah Cevdet tarafından Mısır'da 1907'de Erzurum ayaklanmasını teşvik etmek üzere yazılan ve Anadolu'ya gönderilen "Erzurumluların Serdengeçti Türküsü" de aynı farkındalığa örnektir. Manzumede kullanılan İran ve Turan kavramlarıyla Rusya ve İran'daki gelişmelerin Türkiye'yi de etkileyeceği ima edilir (Uca 2001, 269-270)⁶. Ancak etki sadece farkındalıkla sınırlı değildir. II. Abdülhamid'in aldığı önlemlere rağmen (Tellal 2008, 634)⁷ etki gerçekleşmiş görünmektedir. Kansu'nun savına göre "Devrim'i gerçekleştirmek için çalışanların halka dağıttıkları yeraltı bildirilerinden" Rusya ve İran'da meydana gelen devrimlerin Türkiye'deki kamuoyunu oldukça etkilediğini görmekteyiz (Kansu 2006, 3).

İTC'nin önemli isimlerinden Ömer Naci'nin İran'ın Hoy şehrinde Mirza Said adlı zengin bir gencin "Sırat-ı Müstakim" isimli gazetesine ve aynı isimdeki mektebine müdürlük yaptığı; İran Şahı Mehmed Ali'nin İran Meclis-i Mebusan'ını top tutması sonrası gazete çıkarma ve mektep işlerini devam ettirme olanağı kalmadığından, Mirza Said'le birlikte bir çete teşkil ederek dağa çıktığı bilgilerimiz arasındadır. Ömer Naci, Şah kuvvetleriyle çatışırken yakalanmış ve bir süre hapishanede kalmış, ancak

⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti dahil merkezinin II. Meşrutiyet öncesi muharebatlarında bulunan Suriye'ye gönderilen 313 numaralı mektupta ifade edilmektedir.

⁶ Abdullah Cevdet'in Hüseyin Tosun'a ithaf ettiği ve toplam altı kıtadan oluşan manzumenin dördüncü kıtası aşağıdaki gibidir:

"Yeter oldu zehir yedik kan kustuk
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar
İran viran olmaz, Turan ağlamaz,
Kahramanlar zincir söker bağlamaz
Hak ateşi ışık verir dağlamaz
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar"

⁷ Erel Tellal II. Abdülhamid'in almış olduğu önlemler konusunda şunları sıralar: Karadeniz Donanması'nda çıkan ayaklanmanın bastırılması için II. Nikola ile işbirliği yaparak gemilerin Ereğli Limanı'na sığınmasına müsaade etmesi; 1905 Rus Devrimi sonrasında Rusya'daki Müslümanların çocuklarının İstanbul'a eğitime gönderilmesine yasak getirilmesi; Rusya'dan kutsal topraklara Hac ziyaretlerinin yasaklanması; Rus gazetelerinin ülkeye girişinin yasaklanması, bu gazetelerin Azerbaycan üzerinden girişine engel olmak için de Petersburg'dan yardım istenmesi; muhalefet üzerindeki baskının artması ve sürgünlerin yaşanması.

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra, sefirler ile yerli ahali ve çetelerin baskısı sonucu serbest bırakılmıştır. Ömer Naci'nin aslında bir isyan vuku bulan Erzurum'a Kafkasya üzerinden ulaşmaya çalıştığı, ancak oradaki isyan bir süreliğine sönüme uğradığından Erzurum'a girmeyi tehlikeli bularak İran'da kaldığı belirtilir. Orada kalmasının başlıca nedenleri olarak, hem meşrutiyet ilan edilmiş olan Rus ve İran topraklarından Doğu Anadolu'ya sokularak propaganda yapmanın sağlayacağı kolaylıkların hem de İran'daki devrimcilerle temas halinde olmanın sağlayacağı faydaların İTC yönetimi tarafından gözetilmesi olarak ifade edilir (Tevetoğlu 1973, 96-104).

Aslında Rusya'dan gelen düşünsel etki daha gerilere de götürülebilir. İTC'nin ilk üyelerinden Hüseyinzade Ali'nin Petersburg'da eğitim gördüğü yıllarda - Rusya'daki devrimci harekete de esin kaynağı olmuş - halkçı Narodnik hareketin içinde yer aldığını ve 1895'te Tıbbiye'den mezun olana kadar arkadaşları üzerinde önemli bir etkide bulunduğunu, Abdullah Cevdet'in deyimiyile "bir resul tesiri" bıraktığını, bilmekteyiz (Odabaşı 2009, 70-72).

2.2 Anadolu'da Ayaklanmalar ve Ayaklanmalarda İttihat ve Terakki Cemiyeti

Yukarıda sözü edilen iç ve dış etkenlerin yarattığı ortamda ilk büyük çaplı ayaklanma 1906 yılının Ocak ayında Kastamonu'da başlamıştı. Belediye seçimlerine katılmayı reddederek seçimleri boykot eden halk vergilerin kaldırılmasını talep ederek ve postaneyi ele geçirecek taleplerini telgrafla İstanbul'a bildirmişti. Halkın bu tepkisi karşısında vergiler geri çekilmese de, ayaklanmanın sürekliliği İstanbul'a durumun ciddiyetini hissettirmiş olmalı ki, taleplerden birisi olan valinin azli kabul görür (Kansu 2006, 39-40; Kars 1997, 22).

Kastamonu ayaklanması, ayaklanmanın önderliğini Hakim Esad Efendi ve onun gibi Kastamonu'ya sürülmüş birkaç aydının dikkatlice hazırlaması ve grubun ayaklanma öncesi Kastamonu Askeri Kumandanı Ali Rıza Paşa ile önceden görüşerek hem ayaklanma için onay hem de kendilerine karşı kuvvet kullanılmayacağına dair söz alması açısından dikkat çeker (Kansu 2006, 42). Diğer taraftan ayaklanma diğer illere de örnek olmuş ve ülkenin diğer bölgelerinde benzer olaylar baş göstermeye başlamıştı. Sinop'ta birkaç bin kişilik bir grup telgrafhaneyi işgal etmiş

ve Sinop Mutasarrıfı'nı İstanbul'a gitmekte olan bir gemiye zorla bindirmişti (Kansu 2006, 43).

Şubat 1906'da Erzurum'da başlayan ayaklanma ara sıra şiddetini düşürse ya da kesintiye uğrasa da meşrutiyetin ilanına kadar süreklilik göstererek yerel ve merkezi otoriteyi tehdit eden bir mahiyete sahip olmuştur. Daha meşrutiyet henüz ilan olmadan önce, Times gazetesi, Erzurum olaylarını bir yazı dizisi halinde yayınlamaya uygun görmüştü (Yalman 1997, 69). Bu denli geniş çapta bir etki yaratan ayaklanmanın ortaya çıkması için, Vali Nazım Paşa'nın halkı rahatsız eden uygulamalarının üstüne yeni vergilerin eklenmesi yetmişti. Halk "Mazhar-ı Umumi" denilen eski bir yöntemle, yani şehrin 18-70 yaş arasındaki tüm erkeklerinin imzaladığı; İstanbul'a bundan böyle para göndermeyeceklerini, toplanan paraları mahalli ihtiyaçlar ve ordunun ihtiyaçları için kullanacaklarını ve yeni vergilerden muaf tutulmak istediklerini bildiren iki satırlık bir arzuhali Vali'ye sundular. Vali istekleri dikkate alacağını belirtse de halk uzun bir süre cevap alamayınca 14 Mart'ta toplanan bir grup esnaf Tebriz kapısındaki Tophaneli Hanı'nda Samkıran Oğlu Hacı Akif Ağa'nın daveti ile bir toplantı yaptılar (Kansu 2006, 44-47). İçlerinde daha sonra mebusluk ve belediye reisliği gibi görevlerde de bulunacak olan Mustafa Durak Bey'in de dahil olduğu "sekizi subay olmak üzere otuz kişi Kur'an-ı Kerim üzerine" ölünceye kadar yemin ettiler (Kürkçüoğlu 1990, 120)⁸. Erzurum'un önde gelen esnafları ve İTC'nin yerel üyelerinden oluşan ve kendini "Can Veren" şeklinde adlandıran bu örgüt, merkezi otoritenin yerel temsilcilerine karşı radikal bir hareket başlatma karar almışlardı (Kansu 2006, 45; Türkdoğan 1984, 463)⁹.

Yeni vergilerin kaldırılması talebi ile başlayan ayaklanmada, şehrin kontrolünü ele geçiren halk arzuhallerine yanıt alamadıkları Vali Nazım Paşa'yı hedef almışlardı. Durumun daha da kötüye gitmesini istemeyen Hükümet, Vali'yi görevden aldı. Nazım Paşa'nın yerine tayin edilen Vali Ata Bey, şikâyet konularının çözülmesi için çaba gösterdiyse de artık

⁸ Kürkçüoğlu, verdiği bilgileri Mustafa Durak (Sakarya) Bey'in eniştesi Kemal Mühürdaroğlu'nun kendisine gönderdiği 23 Ekim 1989 tarihli mektuba dayandırır. Toplantıda bulunan bazılarının ismi şöyle verilir: Hacı Akif Ağa, Hacı Sabri Ağa, Kavutların Hacı Hafız, Mezararkah Mevlüt, Gez Mahalleli Mesçi, Yusuf, Mahallebaşı'ndan Marangoz Ahmet. Marancı Tevfik, Mustafa Durak Bey, Deremahallesi'nden Mehmet.

⁹ Türkdoğan ilgili çalışmasında "Can-Verir" olarak adlandırdığı bu teşkilatın 1906 yılından itibaren sistemli bir çalışma yürütmeye başladığını ve onların çalışmalarının halkta yarattığı birikimin merkezi hükümete karşı ayaklanmada öncü rol oynadığını belirtir.

örgütlenmiş bulunan komite faaliyetlerinin önüne geçemeyerek isyancılar için Hükümetten sürgün müsaadesi aldı. 22 Ekim 1906 gecesi tutuklamalara başlandı. Durumun duyulması halkın galeyanına sebep oldu ve isyan yeniden alevlendi. İsyancılar Vali'yi yakalayarak rehin aldı ve bu sırada bazı polisler öldürüldü. İsyancılar şehirde tüm denetimi ellerine geçirdiler (Demirel 1990, 59).

Ayaklanmanın yatışmaması üzerine İstanbul'dan bir heyet gönderilerek durumun yerinde incelenmesi istenmiştir. Ancak heyet Bayburt'tan Erzurum'a geçtiği her yerde vergilerin kaldırılması yönünde dilekçelerle karşılaştı. Heyetin İstanbul'a gönderdiği rapora göre olaylar kesinlikle bir merkezin icraatıydı (Demirel 1990, 28; Kansu 2006, 51)¹⁰.

Daha 1896'da hükümete muhalif hareketleri nedeniyle İstanbul'dan Erzurum'a sürülen Tıbbiye öğrencisi Emin ve Baytar Mektebi öğrencisi arkadaşı Recep, Avrupa'daki Jön Türklerle irtibata geçmiş ve onlardan aldıkları talimatlar doğrultusunda propagandaya başlamışlardı. Kısa bir süre sonra faaliyetleri ifşa olup tutuklansalar da, Jön Türklerin Erzurum'daki faaliyetleri devam etti. Esasında bu tarihe kadar Erzurum'da birçok ayaklanma meydana gelmişti; ancak bu seferki Jön Türkler ve daha özelde İTC tarafından en çok ümit bağlanı olmuştur (Demirel 1990, 58). Öyle ki, Yıldız, Erzurum ve Arnavutluk hareketleriyle "içerde ve gerek vatan dışında çalışan hamiyetseverlerin baskısıyla amana düşecek bir hale geldiğinde" İTC Paris'te kongre yapmaya karar vermiş ve etrafa haber göndermişti (Temo 1987, 170). Erzurum isyanı beklendiği gibi ülke yönetimini kökünden sarsmamış, ancak bundan sonra birçok Anadolu vilayetinde devam eden isyanlara öncülük etmişti (Demirel 1990, 60-61).

Bu dönemde Jön Türklerin gazete ve propaganda evraklarını Anadolu'ya sokmak için izlediği yöntemlerden başlıcası, hükümetin sansürü ve hafiyelerin denetiminden uzak bulunan yabancı postanelerinin kullanımıydı (Bayur 1983, 54-55). İTC'nin Anadolu'ya göndermiş olduğu mektupların yoğunlaştığı merkezlerin yabancı postanelerin bulunduğu yerler olması, bunun dışındaki bölgelere yazılan mektupların adedinin daha az olması bu duruma somutluk kazandırır (Kuran 1948,

¹⁰ Demirel bu bilgiyi "Başbakanlık Arşivi, BEO, Erzurum Giden, nr. 208456"dan aktarmaktadır. Türkdogan'a göre, Anadolu'da, özellikle Erzurum'da yürütülen halk hareketlerinin ön hazırlığında, siyasi olarak birbirinden ayrı olsa da aynı metotlarla çalışma yürüten, İTC ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin (TŞAMC) birlikte rolleri bulunmaktadır. Bkz. Türkdogan 1984, 463.

195). Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin (TŞAMC) gazete ve evraklarını ulaştırmayı başardığı yerlere bakıldığında, buraların yabancı konsolosluk ve postanelerinin bulunduğu ve dikkate değer ayaklanmaların gerçekleştiği yerler olması da yukarıdaki ifade ile paralellik gösterir (Hanioglu 2001, 93-94). Bununla birlikte ülkenin sınır bölgeleri de muhaberat için önem arz ediyordu. İTC'nin Doğu Andolu'daki muhaberatı büyük ölçüde Kars'ta postane müdürü ve aynı zamanda Rusya kuryesi Ermeni Çarpan aracılığıyla sağlanıyor; Çarpan kendisine gelen evrakları Erzurum'a gönderiyor ve buradan Hüsamettin Ertürk ve Hüseyin Tosun tarafından diğer vilayetlere dağıtımı gerçekleştiriyordu (Kansu 2006, 67). TŞAMC'nin de Erzurum'da Rus konsolosluğunda kuryelik yapan Mehmed ile iletişime geçerek benzer bir yöntemi denediğini; ancak Paris'ten gönderilen ve Tiflis ve Kars'taki Rus postaneleri üzerinden Trabzon'daki Rus postanesine yönlendirilen belgelerin yanlışlıkla Osmanlı postanesine gitmesi üzerine açığa çıkan bu hattın kesildiğini biliyoruz (Hanioglu 2001, 94).

İTC yayınlarının ulaştığı yerlerden birisi olan Trabzon'daki ayaklanma, Mart ayında Askeri Garnizon Kumandanı Hamdi Paşa'nın İTC'nin Trabzon şubesi üyelerinden depo memuru Naci Bey tarafından öldürülmesiyle zirveye ulaştı (Kansu 2006, 72). Suikastın gerekçesi her ne kadar ödenmeyen zabıt maaşları ve erat tayınları olsa da, gerçekte Naci Bey suikast emrini İTC'den almıştı (Kansu 2006, 73)¹¹. Naci Bey'i yakalayıp idam eden Hükümet, diğer taraftan taviz vermek durumunda kalmış ve şehrin önde gelenlerinden olmakla birlikte, aynı zamanda İTC'nin Trabzon'daki yer altı örgütünün etkin üyelerinden olan Nemlizade Cemal Bey'i Belediye Reisliğine tayin etmişti (Kansu 2006, 74). 1906 sonları ile 1907 ve 1908 yılları boyunca da Trabzon'da meydana gelecek olacak olan devrimci etkinliklerde İTC'nin önemli bir etkisi olacaktı (Hanioglu 2001, 106).

Telgrafhane işgaliyle İstanbul'a telgraf çekilerek Vali'nin azli istenen Bitlis'te, ayaklanma İTC ile temas halinde olan bir grup şeyh tarafından örgütlenmişti. İstanbul'un askeri güç kullanma tehdidinde, şeyhler kontrolleri altında elli bin silahlı Kürt olduğu cevabıyla karşılık verdiler. Bu cevap etkili olmuş olmalı ki, bunun üzerine Vali görevden alınarak Erzincan'a nakledildi (Kansu 2006, 76).

¹¹ Kansu bu bilgileri "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihad ve Terakki:127", Milliyet, 29 Ağustos 1934, s.2, ve K. J. Basmadjian, "Le Mouvement revolutionnaire en Asie Mineure", s.821'den aktarmaktadır.

1907 Baharı'nda çok sayıda İTC üyesi, Erzurum'dan Van'a geçtiler ve etkinliklerini burada da sürdürmeye başladılar. Burada Ermeni Devrimci Federasyonu üyeleriyle ortak bir toplantı yapılarak mutlakiyetçi rejime karşı güç birliği yapma olasılığı tartışıldı. Van'daki hareketliliğin farkında olan Vali, İTC üyelerine karşı harekete geçti ve onların yakalanması için bir askeri birlik görevlendirdi. Askeri birlik ile İTC destekçileri arasında silahlı çatışma yaşandı. "Bin kadar Türk devrimcinin elinde iki top vardı; bütün gün boyunca hükümet kuvvetleri ile aralarında süren çarpışma sonucunda, hükümet kuvvetleri geçici olarak çekilmek zorunda kaldılar" (Kansu 2006, 78-79).

Kasım ayında Diyarbakır'da ciddi olaylar meydana geldi. Hamidiye alaylarının kumandanı olan İbrahim Paşa ve birliklerinin taciz ve talanları karşısında halk ayaklandı. Paşa'nın azli için İstanbul'a heyetler gönderildi. Ancak İstanbul tarafından desteklenen Paşa hakkında bir girişimde bulunulmadı. Üstelik Paşa, on altı bin kişiden oluşan birlikleriyle şehri kuşattı. Bu kuşatmayı evlerine saklanarak atlattıran çalışan halk; daha sonra şehrin önde gelenleriyle birlikte Vali Konağı'nı ve telgrafhaneyi bastı. Dört yüz kişilik milisin on bir günlük işgali sonrası Hükümet halkın taleplerine yanıt vereceğini açıklayınca ayaklanma duruldu (Kansu 2006, 91-92). Ziya Gökalp'in örgütlediği ve daha sonra İTC'nin Diyarbakır şubesi olacak olan gizli kuruluşun etkili olduğu işgalde, o yıllarda Diyarbakır'da sürgün bulunan Derviş Vahdeti de bulunuyordu (Kutlu 2004, 93-94).

Sivas'ta dikkat çekici bir ayaklanma Meşrutiyet'in ilanından bir ay önce gerçekleşti. Sivas'ın köylerinden gelen elli civarında kadın pahalılığı ve kötü ekmeği protesto etti. Kalabalık öğleye doğru beş yüz kişiyi buldu. Vilayet konağını taşıyan ve camlarını kıran kalabalığa karşı asker bir süre müdahale etmedi. Daha sonra ise gayet yumuşak davranarak isyancıları dağıtmaya çalışması dikkat çekti. Bölgedeki Fransız Konsolosu bu ayaklanmanın Sivas için daha bir başlangıç olduğunu düşünüyordu (Coşar 1973, 404-405).

Her ne kadar Sivas'taki ayaklanmada İTC'nin herhangi bir etkinliğinin olup olmadığına dair bir malumatımız olmasa da, Mart 1908 ortalarında Uşak'ta gerçekleşen ayaklanma Jön Türklerin ajitasyonlarıyla ekonomik memnuniyetsizliğin açıkça bulunduğu bir örnekti (Quataert 1993, 134)¹².

¹² Başka örneklerde de karşımıza çıktığı üzere, bazen ayaklanmalarda hangi grubun etkin olduğunu kestirmek mümkün olmamaktadır. Quataert da aynı yerde (dipnot 70) bu durumu ifade etmektedir. Bu nedenle Quataert'ın da tercih ettiği gibi söz konusu ajitatörleri Jön Türkler olarak adlandırmak daha doğru

İplik eğirerek ve boyayarak geçimini sağlayan halk, kazançlarını tehlikede görünce makinelerle halı imalatı yapan üç fabrikaya saldırmış; ardından fabrikanın yün deposunu yağmalamış ve makinelerini tahrip etmişti. Birkaç gün süren ayaklanmada bin beş yüz kişiyi bulan kalabalığın talepleri karşısında yetkililer, olaylarda tutuklananları serbest bırakmış ve İstanbul'dan isyancıların taleplerini karşılamalarını tavsiye etmişlerdi (Quataert 1993, 117). Sonunda talepleri karşılanan halkın isyan etmesinde başrolü şehre henüz atanmış kaymakam İshak Tevfik Efendi oynamıştı. O zaman açıkça ifade edilmemiş olsa da, İshak Tevfik Efendi'nin Jön Türklerle olan ilişkisi ise inkar edilemez noktadaydı (Quataert 1993, 133-135).

Yeni vergilerin yarattığı memnuniyetsizlik 1906'da Ankara'da ayaklanmalara neden olmuş; telgrafhane ele geçirilmiş; İstanbul'a gönderilen telgrafta vergilerin kaldırılması ve Vali'nin görevden alınması talebi bildirilmişti. Başka yerlerde olduğu gibi burada da isyancılar Vali'nin görevden alınmasıyla başarı elde etmişlerdi (Kansu 2006, 54-55).

Aydın'ın pek çok yöresinde ise halk vergi ödemeyi reddederek ayaklandı. Ayaklanmalar yayılmaya başlayıp Batı Anadolu'da bir ayaklanma dalgası oluşturunca Hükümet'i telaşa düşürmüştü ve 10 Kasım 1907 tarihli Heyet-i Vükela toplantısının gündemi olmuştu. Aralık ayında ayaklanma Muğla'ya sıçradı. Vergi ödemeyi reddeden halk Vali Konağı'na yürüdü. Polis kalabalığı ancak şiddetle kontrol altına alabildi. Ayaklanmanın elebaşları yakalandı. Ancak bu ortamı yatıştıracağına, ortamın gerginleşmesine neden oldu; göstericiler tutuklananlar serbest bırakılana kadar ayaklanmaya devam etti. Muğla'daki ayaklanma Aydın, Konya ve Ankara'daki ayaklanmalardan etkilenmiş görünmekteydi (Kansu 2006, 90).

Bu arada İTC, Batı Anadolu'daki örgütlülüğünü kuvvetlendirmek için yoğun çaba göstermekteydi. Bu bölgede örgütlülüğün en yoğun olduğu yer İzmir'di. 3 Şubat 1907 tarihli mektubunda İTC "İzmirde bir 'Fırkai Hamiyet' kurmak teşebbüsünde bulunanlara hitap etmekte ve kendileri tebrik [edilmekteydi]" (Kuran 1948, 222). Mart 1907'de Alaşehir'e, Ağustos 1907'de de İzmir'e atanmış bir subay olan Bursalı Mehmet Tahir Bey; bir yıl boyunca İTC'nin örgütlenmesinde büyük çaba harcamış ve

görünmektedir. Quataert aynı yerde, ayrıca, Aralık 1907'de toplanan II. Osmanlı Librealleri Kongresi'nde dillendirilmiş olan isyanlar için ekonomik krizlerden fayda sağlama planıyla Uşak'taki bu gelişmeler arasında ilişki kurar.

Dr. Nazım ile iyi ilişkiler kurmuştu (Asil 2005, 25)¹³. İTC'nin önde gelenlerinden olan Dr. Nazım ise örgütlenmeyi genişletmek için kılık değiştirerek İzmir'e gelmişti (Temo 1987, 175). Hükümetçe aranmakta olan Dr. Nazım'ın "İstanbul'dan sonra ikinci derecede hafiye merkezi olan bu şehirde" çalışması "fevkalade bir fedakârlık" olarak addediliyordu (Enver Paşa 2007, 48). Öyle ki, Ekim ayında, hafiyelerin topladığı bilgiler doğrultusunda birçok kimse devrimci etkinliklerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklanacaktı (Kansu 2006, 89). Dr. Nazım 1907 Eylül'ünden itibaren İzmir, Aydın ve Denizli'de faaliyetlerde bulunmuş; Eşref Kuşçubaşı ve Salim Sami beyler Manyas ve Bandırma taraflarında Kafkas göçmenlerini örgütlemişti (Kutay 1961, 9304). Hükümet'in Manastır'daki ayaklanmaları bastırmak için İzmir'den taburlar gönderdiği bir sırada Tütüncü Yakup Efendi adıyla dolaşan Dr. Nazım ve Bursalı Mehmet Tahir Bey ile arkadaşları, İzmir'deki bu taburların zabitleri arasına girerek başarılı bir propaganda faaliyetinde bulunmuş ve taburlardan Manastır'daki çetecileri takip etmeyeceği sözünü almıştı (Duru 1957, 27; Ramsaur 2007, 155).

Bir bütün olarak bakıldığında, bu dönemde Anadolu'daki huzursuzlukların neden olduğu ayaklanmaların ilk başlarda kendiliğinden geliştiği; daha sonraları Anadolu'da örgütlenmenin zorunluluğu hisseden İTC'nin çeşitli bölgelerde görevli ya da sürgün taraftarlarının veya çeşitli bölgelere doğrudan gönderilen militanlarının müdahalesiyle bu ayaklanmaların örgütlü bir eyleme dönüştürüldüğü ve ayaklanmaların farklı bölgelere yayılmasının sağlandığı görülmektedir. Kimi zaman merkezi, kimi zaman yerel otoriteye karşı gelişen Anadolu ayaklanmaları, II. Meşrutiyet'in ilanının nihai gerekçesi olmasa da, Makedonya'dan "hürriyetin ilanı" için gelen baskılara karşı koymada Yıldız'ın elini zayıflatan önemli gerekçelerden biri olduğu aşikârdır.

3. II. Meşrutiyet Ertesinde Anadolu ve Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908 – 1912)

3.1 Anadolu'da "Hürriyet": Coşku ve Asayişsizlik

Meşrutiyet'in ilanı halk tarafından ilk başta kuşku ve şaşkınlıkla karşılanılmış; Balkanlardaki gelişmelerden habersiz İstanbul ve Anadolu

¹³ Asil bu bilgileri Anadolu, ? Ağustos 1324 (? September 1908), No. 2, 1-2'den aktarmaktadır.

haklı ilan tebliğini yorumlamakta güçlük çekmişti (Emiroğlu 1999, 17). Zira daha ilanın hemen öncesinde bile İstanbul, “kimsede birbirine karşı güvenin kalmadığı” ve herkesin “uyuşuk bir güçsüzlük” içinde olduğu tanımlamalarıyla özetleniyordu (Yalçın 2000, 34). 1876 Anayasası’nın icaplarına göre Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılması için gerekli emirlerin bildirildiği resmi tebliğ gazetelerde yayınlandığında, jurnalcilerin yaratmış olduğu korku havasında, kimse işin aslını öğrenmeden “sevincini belli etmeye cesaret gösteremedi” (Yalman 1997, 68). Ancak, mevcut kuşkuğu güvene dönüştürmek niyetindeki İTC mensuplarının daha iki gün önce konuyla ilgili hiçbir şey yazamayan günlük basına dilediklerini yazdırması neticesinde (Abdurrahman Şeref 1980, 263) ve 25 Temmuz tarihli İkdam gazetesinin olmamış gösterileri olmuş gibi göstermesinden sonra (Akşin 1980, 81-82) halka bir güven gelmiş ve sokaklara dökülmüştü. İstanbul ve Anadolu’da halk olağanüstü bir sevinç ve ferahlama içinde, her meslekten ve her cemaatten insan kardeşlik gösterileri yapıyor, birbirini kutluyordu. “Yaşamın bir şekilde şimdi daha iyiye doğru değişeceğine dair genel, ama dile getirilmemiş bir beklenti vardı” (Zürcher 2010, 146). Meşrutiyetin ilanından iki gün sonra, 26 Temmuz tarihli İkdam gazetesinde imzasız çıkan “Şehrimizin Dünkü Hali” başlıklı yazıda görülebilecek olan bu coşku ve heyecan okunmaya değerdir:

“Oh! Hamiyetli kalplerin bu kalbi, deruni zezmelerini lisan ile de tekrar etmek ne hoş, ne ulvi, ne ruhani, ne saadet bahşa imiş yarab...ne tatlı imiş!... Bunu rüyada görmüş olsak inanmayacak idik. Fakat işte hakikat. Tebrik ederiz sizleri sizi Osmanlı kardeşlerimiz. Tebrik ederiz sizi muhterem ordu... Tebrik ederiz sizi bütün ahali... Tebrik ederiz sizi bütün müdaniler, bütün insanlar. Bu bir hakikat. Fakat ne ali, ne ruh bahşa, ne tadına doyumaz! Bir hakikat imiş. Allah sevgili Padişahımıza uzun ömürler versin.” (İkdam 13 Temmuz 1324/26 Temmuz 1908, 1).

Gerçekten İstanbul’da bir şeylerin değiştiğine inanmak için, asılan bayrakları ima ederek matbaanın niçin donandığını soran polise “Meşrutiyet ve Anayasa duyuruldu da onun için!” cevabını verebilmek bile yeterli görünmekteydi. “Zafer kazandıktan sonra bayrak asmıyor[lardı]. Bayrak asmakla zafer kazanıyor[lardı]!” (Yalçın 2000, 34-35). Bu büyük coşkuda Padişah’a hürmetten geri durulmuyor, Meşrutiyet’in onun lütfu olduğu vurgulanıyordu. İkdam gazetesinin 25 Temmuz tarihli sayısının da “Padişahım Çok Yaşa” başlığıyla çıkması da bunu gösteriyordu (İkdam 12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908). Edirne’deki meşrutiyet kutlamalarına gelen İTC heyetinden Giritli Ruşeni’nin, kutlamalarda adet üzere taklara konulan “Padişahın çok yaşa” levhaları karşısında dayanamayıp kılıcıyla levhayı parçalaması, Edirne’de

bir süre gerginlik yaratmışsa da (Emiroğlu 1999, 133-136); bu çok uzun sürmeyecek, zamanla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubesinin bulunduğu veya bulunmadığı yerlerde tek söz sahibi merci olduğu apaçık ortaya çıkmaya başlayacaktır (Emiroğlu 1999, 43; Ahmad 1986, 41). İTC ile ilişkisi olanlar ya da sempati besleyenler ve bu arada bazı kurnazlar, her yerde eyleme geçecek; törenler düzenlemek, nutuklar vermek, bayraklar sallamak, seçimlere hazırlanmak gibi eylemler adet halini alacak; kendiliğinden İTC kurmak moda olacaktır (Berkes 1973, 355). Bir süre sonra durum öyle bir hal alacaktır ki, İTC “ ‘Kalkın ey ehliwatan’ dediğine adeta pişman ol[acaktır]” (Amca 1989, 18). Öyle ki Cemiyet'in adını anmak bile bazı kimselerin işlerin yürütmesine yeter gerekçe olacak, daha Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık iki hafta sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti bu konuda gazetelerde halkı aydınlatma ihtiyacı duyacaktır:

“Aldığımız mevsuk haberlere nazaran idare-i müstebide zamanında bin türlü habaset ve melaneti ihtiyar eden bazı cemiyetsizler bugün fırsattan istifade ederek bir takım masumları iğfale etmektedirler. Bunlar güya İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduklarını beyan ederek cerr-i menfaat emeliyle birtakım neşriyata cüret ediyorlar” (Gazete 29 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, 1).

Daha sonra da kötü emel sahibi kimselerden nasıl korunması gerektiği bildirilecek, Cemiyet'in mührünü taşımayan belgelere önem verilmemesi uyarısında bulunulacaktır:

“Filhakika Anadolu'nun her tarafında İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi vardır. Ancak bunların muharrer-i resmileri mevcuttur. Bunun için muharrersiz kağıtlara ehemmiyet atıf olunmaması daha muvafik olur. Hele Kütahya ve havalisinde Cemiyet namına hareket eden bazı mütegalibelerin Cemiyet ile münasebeti olmadığı azade-i istibahtır.” (Gazete 29 Temmuz 1324/10 Ağustos 1908, 1).

İTC özellikle Kütahya ve havalisi için uyarıda bulunsa da, söz konusu durum bu bölgeyle sınırlı değildi. II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ertesinde Ordu civarını gezen bir Kızılbaş dedesi, meşrutiyetin arazileri topraksız ortakçılara vermek demek olduğunu; İstanbul'da toplanacak bir meclisin bu arazi tapularını bir mecdiye karşılığında vereceğini ve kendisine ev başına birer mecdiye verilirse gidip tapuları alabileceğini belirtmiş ve bunun üzerine ahaliden para toplayarak Fatsa'dan vapura binerek firar etmişti (Günday 1960, 9).

Jön Türklerin ve İTC'nin “hürriyet” kelimesi büyük önem arz ediyordu. Meşrutiyetin ilanı üzerinden çok geçmeden, II. Abdülhamid'in haremindedir bulunan 213 Çerkez cariye özgür bırakılmış ve Anadolu'daki Çerkez yerleşimcilere de yakınlarını alıp götürmeleri hususunda telgraf

gönderilmişti. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaratılmak istenen yeni imaj için başarılı bir hareketti (Erdem 1996, 147-151). Ancak, hürriyetin birçok anlamı vardı. Hürriyet, köylüler için vergilerden muaf tutulmak; şehirliler için rüşvete son verilmesi ve daha iyi belediye hizmeti; bürokrasi için yeterince teşvik anlamına gelebiliyordu (Asil 2005, 14-15). Halk belki de “hürriyet” kelimesinden, var olan bütün kanun ve nizam kurumlarının yıkılışını algılamakta; böyle olunca da uğradığı haksızlıklar karşısında kendi sorununu kendisi halletmeye karar vermekteydi.

Trabzonlular, Vali görevden alınmazsa kendilerinin onu zorla makamından indireceklerini söylüyor; ortaya çıkacak muhtemel olayları göz önünde bulunduran Dâhiliye Nazırı halkın isteğine boyun eğiyordu (Ahmad 1986, 39-40). Memleketin birçok yerinde olduğu gibi Trabzon Vilayeti ve Canik, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarında halk tarafından sevilmeyen memurlar firara mecbur kaldığından birçok kazalarda kaymakamlar ve diğer memurlar bulunmuyordu (Günday 1960, 8). Konya ve Bursa'da hafiyeler ya hapsediliyor ya kovuluyordu; rüşvetçi olarak isimlendirilen memurların listeleri valilere sunularak, işten atılmaları isteniyordu (Ahmad 1986, 40). Halk baskısıyla ortaya çıkan bu olaylar diğer taraftan İTC'nin hükümet politikası haline gelecek, Dâhiliye Nezareti'nce memur sicilleri üzerinde durularak, eski idareye hafiyelik ve jurnalcılık yapanların ayıklanması emri verilecekti (Toros 1996, 42-43).

Meşrutiyetin resmen ilanı karşısında tereddüt yaşamayan yerlerden birisi olan İzmir'de büyük kutlamalar yapılacaktı. Birçok yerde olduğu gibi burada da bir süre sonra kontrolünü kaybeden gösterilerde, 1901 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı anısına yapılan, Saat Kulesi göstericilerin hedefi olup yıkılma tehlikesi yaşayacaktı (Emiroğlu 1999, 126-128). Manisa'da “hürriyetin manasını bilmeyen bazı eşhas”ın yarattığı asayişsizliğin hat safhalara gelmesi nedeniyle ise kontrol ancak redif bölüklerinin çağırılmasıyla sağlanabilecekti (Emiroğlu 1999, 130)¹⁴.

İTC'nin halk üzerindeki “gölge” etkisini görebileceğimiz örneklerden birisi Balıkesir'de yaşandı. İstenmeyenler listesi hazırlayan bir grup taleplerini Mutasarrıf'a sundular. Mutasarrıf ince bir kurnazlıkla listeyi hazırlayanların adının bulunduğu ikinci bir liste hazırlattı ve istenmeyenler listesindekilerden birinin Selanik'teki akrabasından “Biz bina-yı istibdadı yıktık. Lâkin orada bazı mütegalibe şunu, bunu istemeyiz diye zatı sami-i hasafet mutasarrıflarını taciz ediyorlarmış. Bunların kâffesini derhal derdest ile mahfuzan Selânik'e gönderin.

¹⁴ Emiroğlu bilgileri Şura-yı Ümmet, No:6, 11 Teşrin-I Evvel 1908'den aktarmaktadır.

Cemiyet” şeklinde telgraf çekirtti. Bunu istenmeyenler listesini hazırlayanlara gösterince ortalık yatıştı (Ayni 1945, 52-56).

Meşrutiyet kutlamaları için Konya bölgesine gönderilen İTC heyetinde Bursalı Mehmed Tahir Bey, Faik Efendi, Hakkı Bey ve arkadaşları; Konya, Karaman, Ereğli, Ürgüp ve Nevşehir’de daha şehre girmeden konvoylarla ve çeşitli kutlamalarla karşılandı (Asil 2005 27-34). Benzer heyetler Anadolu’nun birçok bölgesine gönderilmişti. Ömer Naci ve arkadaşları da Van, Muş ve Erzurum’daki kutlamalara katılmışlardı (Emiroğlu 1999, 212-215). Bu ziyaretlerin temel amacı, gizli bir örgüt olan İTC’yi gün yüzüne çıkararak örgütlülüğüne sağlam bir zemin oluşturmak ve yapılacak seçimler için kamuoyu oluşturmaktı (Asil 2005, 35-37; Bleda 1979, 53-54). Meşrutiyetin ilanını kutlamak için İTC merkezi tarafından vilayetlere gönderilen telgrafları cemiyet adına alan kişilerin örgüt üyesi olacağı pek tahmin edilmeyen önemli kişilerden çıkıyordu. Mesela, Bursa’da telgrafi teslim alan Bursa İdadisi İkinci Müdürü Şükrü Bey iken (Biren 1993, 447); Diyarbakır’da Belediye Reisi’nin yeğeni Ziya Gökalp’ti (Emiroğlu 1999, 219-221). Bu kişilerle birlikte şehre ziyarete gelen İTC heyeti örgütlülüğü açık bir şekilde oluşturuyorlardı. Erzurum’da ise Ömer Naci’nin yanı sıra Enver Paşa’nın amcası Halil Bey, Yakup Cemil ve Filibeli Hilmi beyler gibi isimlerin ziyaretiyle iki şube birden açılıyor; bunlardan birincisinin kurucusu Ahzı Asker Reisi Erzurumlu Süleyman Bey olurken, ikincisinin Hüsamet’in Ertürk oluyordu (Ertürk 1969, 70).

Ancak bir nevi seçim propagandası niteliği taşıyan bu ziyaretler sonrası yapılan 1908 seçimleri, Meşrutiyet’e yönelik coşkulu kutlamalara ve İTC üyelerine yönelik coşkulu karşılamalara rağmen, İTC’nin Anadolu’da bir hâkimiyet kuramadığının da göstergesiydi. Zira seçimlerde İTC’nin kesin başarısı söz konusu değildi (Savaşkan 1993, 86). İTC hem teşkilatlanmasını her tarafa yayamamış, hem de kendilerine rağmen başkalarının mebus seçilmesine şahit olmuştu (Yalçın 2000, 88)¹⁵.

¹⁵ “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin adaylarının ne olursa olsun kazanacağı üzerine kimsede kesin bir güven yoktu. İllerde Cemiyet’in duruma egemen olmadığı ve bazı zorbalardan kendilerini mebus seçtirdikleri, Basra’dan Talip Bey’in mebus seçilmesi örneğiyle göze çarpmıştı. Bu da pek doğaldı. Cemiyet, geniş yurdun her yanında örgüt kuracak kadar kendisi örgütlü olmadığı gibi, bu çeşit işlerde alışkanlığı da yoktu. Aynı zamanda şubelerini her tarafa yaymaya vakit bulamamıştı”. Sinop’ta da benzer bir durum yaşanacak ve İTC’nin ısrarlarına karşın müftü Hasan Fehmi mebus seçilecektir, bkz. Nur 1967, 250.

3.2 Meşrutiyet İlan Oldu Ortaklık Bozuldu: Cemiyet’e Yönelik Muhalefetler

Meşrutiyetin ilanı öncesinde İTC sınırlı toplumsal ve ekonomik çıkarların temsil eden bir siyasal parti olmaktan ziyade, halk iradesinin sözcüsü olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu, istibdada karşı savaş vermiş gizli bir örgüt olmanın ürünüydü. Bu savaş sırasında Türkler – Türk olmayanlar, Müslümanlar – Müslüman olmayanlar gibi ayrılıklar bir yana bırakılarak, Abdülhamid’e karşı birleşmişti. Ancak bu durum İTC’nin dışında, anayasa tekrar getirilene kadar benimsemiş geçici bir tutum olarak görmekteydi (Ahmad 1986, 258-259). İstibdad yıkılınca İTC’den memnun olmayanlar muhalefete geçmişti (Ahmad 1986, 81).

Meşrutiyetin ilanı sonrasında af ilan edilince, sürgün ve kaçaklar İstanbul’a dönmeye başladılar. Artık özlemler bekledikleri düzen kurulmuştu. Geri dönenlerin mücadeleye katkısı ve nitelikleri çok farklıydı. Ancak “çoğunlukla kendilerini günün kahramanı sayıyor, çektikleri zorlukları her yerde, bazen adamakıllı büyüterek, ileri sürüyorlardı”. Hepsinin yeni rejimden bir görev beklentisi vardı, ancak İTC üyesi sürgün ve kaçaklar dışındakilerin birçoğu umduğunu bulamadı. Sürgündeyken devletten aldıkları ödenekleri kesilmişti. Bu şekilde geçim derdi içinde bulunanlar, 12 Ağustos 1908’de Fedakaran-ı Millet Cemiyeti kurdu. Bunların büyük bir kısmı gazete bolluğu ortamında kendine gazeteci olarak iş buldu ve muhalefet basında da gücünü hissettirmeye başladı (Akşin 1974, 125-126)¹⁶.

Muhalefette bulunanlar sadece İTC ile ehven-i şer birlikteliği yapanlar değil, aynı zamanda küskün Jön Türk ve İTC üyeleri idi.

Bununla birlikte muhalefet sadece siyasi düzlemde gerçekleşmemişti. Meşrutiyetin getirmiş olduğu özgürlük ortamının etkisi sadece siyasal gösterilerle sınırlı kalmamış; işçiler iki ay içinde %20’yi bulan enflasyon karşısında ücret artışı talebinde bulunmuş; taleplerine yanıt alamayınca da grev yapma yoluna başvurmuşlardı. Altı ay içerisinde gerçekleşen 100’ün üzerindeki grev nedeniyle, kamu kesiminde sendikaları yasaklayan ve greve gidilmesini güçleştiren iş yasası İTC’nin desteğiyle çıkacaktı (Zürcher 2010, 146).

Tarihe “31 Mart İsyanı” olarak geçen olayla yeni rejim büyük bir tehlikeyle karşılaşmıştı. Bu isyanın koşullarının Anadolu’da hazırlandığı belirten Aysal’ın kanıtları tatmin edici olmasa da, İstanbul’da asker

¹⁶ “İkdam’da Ali Kemal, Serbesti’de Hasan Fehmi ve Mevlanzade Rifat, Mizan’da Murat Bey, Volkan’da Derviş Vahdeti en sivri lenlerindedi.”

arasında yapılmış olan kışkırtmanın Bursa, Erzurum ve Erzincan'da da etkisini gösterdiğine dair çeşitli bilgiler sunmaktadır. Ona göre, hükümet otoritesinin zayıflığı ve dinci-çıkarıcı iş birlikçilerin kışkırtmalarıyla meydana gelen isyanda, Anadolu'da İTC merkezlerinin yeni kurulmaya başlanması ve Makedonya'daki gibi kuvvetli olmaması, adı geçen olayların büyümesine neden olmuştur. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin, askeri birliklerin yoğun olduğu Erzurum ve Erzincan'da isyanı büyüterek tüm Doğu'ya yayılacak bir isyanın kontrolünü ele geçirmesi ihtimal dâhilindedir. Erzurum'daki ayaklanma, 4. Ordu Komutanı İbrahim Paşa olmak üzere İTC heyeti olarak hala orada bulunan Ömer Naci, Halil Bey, Yakup Cemil ve Filibeli Hilmi gibi kişilerin müdahalesiyle etkisiz hale getirilmiştir. Erzincan'daki ayaklanma da yine 4. Ordu Komutanı İbrahim Paşa sayesinde bastırılmıştır. Buraların yanı sıra Bursa, Bergama, Karahisar, Diyarbakır, Van, Medine ve Şam'da da ufak çapta ayaklanmalara rastlanmıştır (Aysal 2006, 38-39).

1912 yılındaki seçimlere gelindiğinde, meşrutiyetin ilanı sonrası firkalaşmış olan, İTC'nin baskısı da kendisini iyice göstermeye başlamış, meşrutiyetin ilanı sürecindeki birçok slogan artık sözde kalmıştı. "Sopalı seçimler" olarak adlandırılacak 1912 seçimlerinde, İTC seçimleri kazanmak için bütün imkanlarını seferber edecekti.

Bu süreçte, bir ay içinde kurulmuş olan muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) hızla örgütlenerek bir anda iktidar adayı oluvermişti. HİF'nin İstanbul'daki ara seçimi kazanmış İTC'yi tedirgin etmeyi başarmıştı (Demir 2007, 172). "İstanbul, Eskişehir, Konya, Kastamonu, Trabzon gibi Türk unsurun yoğun yaşadığı merkezler yanında Arap bölgelerinde, Ermeni ve Rumlar yanında Balkanlar'daki farklı etnik unsur arasında da âdemi merkezîyetçi yapısı ile HİF bir adım daha öne çıkıyordu" (Uçar 2011, 90-91).

İTC muhalefeti engellemek için yasal düzenlemelerle HİF'i destekleyen gazeteleri sık sık kapatıyordu. Başka yasal düzenlemelerle muhalefetin meydanlara inmesi de neredeyse tamamen sınırlandırılıyordu (Demir 2007, 267-277). Ancak engellemeler sadece yasal düzenlemelerle sınırlı değildi. HİF şubesi açmak için Serez'e giden Mustafa Nuri Bey İTC yandaşları tarafından dövülerek hayatını kaybetti. Benzer şekilde Erzurum'da Sada-yı Şark gazetesi Müdürü Nazım Bey, HİF Erzurum Şubesi'ni açma girişiminde bulunduğu için saldırıya uğradı. İzmir ve kazalarında da sopalar devredeydi ve Müsavat gazetesinin matbaası basılmıştı. Uşak'ta kaymakam HİF mensuplarından birisini tokatladi, bir diğerini tutuklayarak hükümet binasına götürdü. Aydın'da yapılan

seçimlerde elleri sopalı kişiler tarafından ahali sıra dayacağından geçirildi. Siirt'te halka muhalefete oy vermenin yasak olduğu bildirildi. Lazkiye seçimlerinde Abdülvahit, Muş seçimlerinde Tahrirat Müdürü Reşit Bey ve Antalya seçimlerinde Maliye tahsildarlarından Mustafa Efendi oy pusulalarına kendi istedikleri şahısların isimlerini yazmaları için halkı tehdit etti, hatta bazılarını da bizzat kendileri tokatladı (Uçar 2011, 92-93)¹⁷.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte "kahraman" olarak gün yüzüne çıkan İTC, "vatanın" bütünlüğünü sağlamak için uygun koşulların yaratılmış olduğu kanaatindeydi. Vatanın çeşitli bölgelerine olduğu gibi, Anadolu'ya da çeşitli temsilcilerini göndererek fikirlerini halka doğrudan ifade etmeye çalıştılar. İlanın ertesindeki birkaç "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" sloganlarının verdiği ruh içinde geçti. Ancak, çok geçmeden görüldü ki, sadece eski rejim yandaşları değil, İTC'li olmayan "hürriyet taraftarları" da mevcut yeni durumdan memnun değildi. Taraftarı oldukları "hürriyet" herkes için farklı anlam ifade edebiliyordu.¹⁸ Ortak paydada buluşmak gittikçe zorlaşmaktaydı. Bu koşullarda İTC de muhalefete karşı tutumunu gittikçe sertleştirmeye başladı. 1912 seçimlerine gelindiğinde artık "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" sloganlarından geriye kalan sopalı oluyordu.

¹⁷ Diğer taraftan belirtmek gerekir ki, 1912 seçimlerinde "sopalı" olan sadece İTC taraftarları değildir. Güneş, 1912 seçimlerinde Eskişehir'de meydana gelen baskı, zor ve şiddet kullanma olaylarının baş sorumlusu olarak bölgedeki HİF yöneticilerine işaret eder, bkz. Güneş, 1992, 459-482. Tunaya, içinde yer alan kişileri ve söylemleri göz önünde bulundurarak "irtica" olarak adlandırdığı Eskişehir'deki bu olayları, sonrasında yaşanan Sakarya ve İzmir'dekilerle de ilişkilendirir ve bunların "31 Mart Olayı"ndakilerle benzerlikler taşıdığını ifade eder, bkz. Tunaya 1989, 407-409.

¹⁸ Emiroğlu, halkın hürriyeti ve Meşrutiyet'i anlamadığı yönünde değerlendirmeler bulunduğunu belirttiikten sonra bunun karşısında "[a]narşit bir yorumla halkın hürriyeti anlayıp Meşrutiyet'i anlamadığı söylenebilir" demektedir. "Anadolu'daki kendiliğindenlik ve siyasal-ekonomik egemenlik mücadelesi ile, seçme seçilme koşulları ve iki dereceli seçim sisteminin sınırlayıcılığı, sonraki birbirini yok edici parti mücadeleleri irdelendiğinde, yaşanan toplumsal-psikolojik ortam ile, siyasal bilinç, örgütlenme ve programlar arasındaki etkileşim(sizlik) de görülebilecektir", bkz. Emiroğlu 1999, 333.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Yeni vergilerin konulması, yerel yönetimlerin usulsüz uygulamaları, Hamidiye Alayları'nın halkı bezdiren tavırları gibi iç nedenler 1906 yılında Anadolu'da birçok huzursuzluğa neden olmuştur. 1905 Rus Devrimi ile 1906 İran Devrimi gibi dış etkenlerin yanı sıra İTC'nin Anadolu'daki taraftarlarının müdahalesi, bu huzursuzlukların geniş çaplı ayaklanmalar biçiminde yayılmasına sebebiyet vermiş ve ayaklanmalar zamanla örgütlü bir biçim almıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde yerel yöneticilerin istifasına ya da merkez tarafından görevden alınmasına yol açan ve isyancıların birçok talebine yanıt aldığı bu ayaklanmalar, II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan zeminlerden birisi olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, büyük özlemle beklenen "hürriyet" gelmiş, ülkede birkaç ay boyunca sürecek bir şenlik havası hasıl olmuştur. Ancak herkes zihinlerinde farklı bir "hürriyeti" tasavvur ettiğinden, gelmesi için büyük mücadeleler verilen "hürriyet" geldikten sonra sorun yaratmaya başlamıştır. İTC ilanın ertesinde Anadolu'da ve vatanın farklı bölgelerinde kendi "ortodoks hürriyetini" ifade etmek için çaba sarf etmiş ve bir "vatan ruhu" tesis etmek istemişse de pek başarılı olamamıştır. Meşrutiyet öncesi kendisine verilen "evhen-i şer" destek meşrutiyetin ilanıyla geri çekilmiş, ortaklık bozulmuştur. Muhalefet güçlendikçe İTC'de iktidarını önce yasalarla sonra da kaba kuvvetle sağlamlaştırmaya çalışmış, hürriyet günlerinden geriye bir şey kalmamıştır.

Durum onu göstermektedir ki, Anadolu halkı sabit bir muhalefet noktasından uzak durmuş, mevcut koşulların mantığı çerçevesinde hareket etmiştir. İlk başlarda, daha iyi yaşam koşullarının önünde engel olarak gördüğü yerel yöneticilere ya da merkezi iktidara karşı İTC ile - daha genel anlamda Jön Türklerle - birlikte hareket etmiş; meşrutiyetin ilanından sonraki birkaç ay boyunca, bir şeylerin kendi istedikleri gibi değişeceği algısıyla olsa gerek, "hürriyet" kutlamalarına eşlik etmiş; ancak beklentilerinin karşılanmadığını gördüğü yerde, birlikte hareket ettiği İTC'ye muhalefet etmekten geri durmamıştır. İTC de bu durumda daha sert bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Kaynaklar

ABDURRAHMAN ŞEREF, Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye), Sadeleştiren: Mübaccel Nami Duru, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980.

- AHMAD Feroz, İttihat ve Terakki, 2. bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 1986.
- AKŞİN Sina, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. 29 s. 1-2 (1974), s.125-136.
- _____, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- AMCA Hasan, Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İç Yüzü 1908-1918, 2. bs., Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- ASİLERCÜMENT, Reception of Liberty in Konya September 1908 – April 1909, Boğaziçi University Atatürk Institute for Modern Turkish History, Master of Arts, 2005.
- AYSAL Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 37-38 (2006), s. 15-53.
- BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, c. II, k. IV, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- BERKES Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.
- BİREN Mehmet Tefvik, “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tefvik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, c. 1, Yay. Haz: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.
- BLEDA Mithat Şükrü, İmparatorluğun Çöküşü, Haz.: Turgut Bleda, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Canlı Tarihler 2: Mehmet Ali Aynî Hatıraları, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.
- COŞAR Ömer Sami (Haz.), Atatürk Ansiklopedisi, C: 1, İstanbul Reklâm Ltd. Şti, İstanbul 1973.
- DEMİR Fevzi, Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- DEMİREL Muammer, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri (1906-1907), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- DURU Kazım Nami, İttihat ve Terakki Hatıralarım, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.
- EMİROĞLU Kudret, Anadolu’da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet’in İlanı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.

- ENVER PAŞA, Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908, Haz.: Halil Erdoğan Cengiz, 3. bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- ERDEM Y. Hakan, Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800-1909, Macmillan in association with St Antony's College, Oxford, Basingstoke and London 1996.
- ERTÜRK Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası, Yazan: Samih Nafiz Tansu, Ararat Yayınevi, İstanbul 1969.
- GAZETE, Anadolu Ahalisine, 29 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908].
- GÜNDAY A. F. Hurşit, Hayatım ve Hatıralarım, Çelikaş Matbaası, İstanbul 1960.
- GÜNEŞ İhsan, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de meydana gelen Olaylar", Belleten, CLVI, 216, (1992), s.459-482.
- HANİOĞLU M. Şükrü, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- HANİOĞLU M. Şükrü, Preparation for a Revolution, The Young Turks 1902-1908, Oxford University Press, New York 2001.
- HOBSBAWM Eric, İmparatorluk Çağı 1875 – 1914, Çev.: Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- İKDAM, Padişahım Çok Yaşa, 12 Temmuz 1324 [25 Temmuz 1908].
- İKDAM, Şehrimizin Dünkü Hali, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908].
- KANSU Aykut, 1908 Devrimi, 4. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KARS H. Zafer, 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği, 2. bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.
- KENDİRCİ Hasan, Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne: Kopuş ve Süreklilikler, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- KIRMIZI Abdulhamit, Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, Klasik Yayınlar, İstanbul 2007.
- KODAMAN Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32 (1979), s. 427-480.
- KURAN Ahmet Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- KUTAY Cemal, Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, c. 15, Alioğlu Yayınları, İstanbul 1961.

- KUTLU Sacit, *Didar-ı Hürriyet, Karpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- KÜRKÇÜOĞLU Erol, “Mustafa Durak Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Erzurum Milletvekili”, *Atatürk Dergisi*, 1/4 (1990), s.119-136.
- NUR Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, c. 1, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967.
- ODABAŞI Arda, “İttihatçıların Halkçılığı ve Düşünsel Kaynaklarından Narodnizm”, (ed. ?), *İttihat Terakki ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 69-82.
- PETROSYAN Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev.: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.
- QUATAERT Donald, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul, 1993.
- RAMSAUR Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev.: Nuran Yavuz, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007.
- SAVAŞKAN Ömer, *1908 Seçimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- TELLAL Erel, “1905 Rus Devrimi’nin 1908 Üzerine Etkileri”, (ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü), *100. Yılında Jön Türk Devrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul 2008, s. 633-642.
- TEMO İbrahim, *İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- TEVETOĞLU Fethi, Ömer Naci, *Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları*, İstanbul 1973.
- TOROS Taha, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İsis, İstanbul 1996.
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt III (İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- TÜRKDOĞAN Orhan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, XXII/255 (1984), s. 453-466.
- TÜRKDOĞAN Orhan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 47 (1987), s. 23-72.
- UCA Alaattin, “Erzurumluların Serdengeçti Türküsü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 18 (2001), s. 267-273.

- UÇAR Ahmet, “Taşra Vilayetleri İstanbul’dan Tecrübeliydi”, *Atlas Tarih*, 7 (2011), s. 88-93.
- YALÇIN Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- YALMAN Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922*, c. 1, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdiñ, Pera, İstanbul 1997.
- YERASİMOS Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, II. Tanzimattan 1. Dünya Savaşına*, Çev.: Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976.
- YILMAZ Mehmet Serhat, “II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu’da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 30 (2011), s. 123-142.
- ZÜRCHER Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev.: Yasemin Saner, 25. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2010.